

źródła monastyczne

59

źródła monastyczne

59

Redaktor serii: Ks. Marek Starowieyski

opracowania

15

Redaktor naukowy podserii: Michał Tomasz Gronowski OSB

MAREK PIOTR CHOJNACKI OCIST.

SACRAMENTIS

ECCLESIAE

COMMUNICARE

CHRZEST I EUCHARYSTIA
WEDŁUG ŚWIĘTEGO
BERNARDA Z CLAIRVAUX

TYNIEC
WYDAWNICTWO BENEDYKTYNÓW

Tytuł oryginału:
Il battesimo e l'eucaristia. Fonti rituali della vita christiana secondo San
Bernardo di Chiaravalle, Roma 2003

Przekład:
MONIKA MAŁECKA, GRACJA MAŁECKA

Redakcja naukowa:
MICHAŁ TOMASZ GRONOWSKI OSB

Redakcja tomu:
ELŻBIETA WIATER
MICHAŁ TOMASZ GRONOWSKI OSB

Adiustacja:
MAŁGORZATA GADOMSKA

Skład i łamanie:
PIOTR PROCHWICZ

Projekt okładki i stron tytułowych:
ANDRZEJ CIEPŁUCHA

Imprimi potest: Opactwo Benedyktynów
L.dz. 159/2011, Tyniec, dnia 27.09.2011
† BERNARD SAWICKI OSB, opat tyniecki

Wydanie I: Kraków 2011

ISBN 978-83-7354-365-2
ISSN 1230-6711

© Copyright M.P. Chojnacki
© Copyright for Polish translation and edition by M.P. Chojnacki
and TYNIEC Wydawnictwo Benedyktynów
ul. Benedyktyńska 37
30-398 Kraków
tel. +48 (12) 688-52-90
tel./fax: +48 (12) 688-52-95
e-mail: wydawnictwo@tyniec.com.pl
zamowienia@tyniec.com.pl
www.tyniec.com.pl

Druk i oprawa:
TYNIEC Wydawnictwo Benedyktynów
druk@tyniec.com.pl

SPIS TREŚCI

WYKAZ SKRÓTÓW.....	7
OD AUTORA.....	11
WPROWADZENIE.....	13

CZEŚĆ PIERWSZA

KONTEKST HISTORYCZNO-INTELEKTUALNY MYŚLI ŚWIĘTEGO BERNARDA DOTYCZĄCEJ TOŻSAMOŚCI SAKRAMENTALNEJ

Rozdział 1

ŚWIĘTY BERNARD Z CLAIRVAUX – JEDEN Z PRZEDSTAWICIELI TEOLOGII MONASTYCZNEJ	23
1. Renesans XII wieku	23
2. Święty Bernard – mistrz odpowiadający na oczekiwania epoki	35
3. Święty Bernard jako teolog w świetle badań współczesnych	54

Rozdział 2

KONTEKST LITURGICZNO-SAKRAMENTALNY ROZWOJU MYŚLI TEOLOGICZNEJ ŚWIĘTEGO BERNARDA.....	73
1. Aspekt liturgiczny <i>Reguły</i> św. Benedykta jako pierwszy fundament, na którym wzrastała sakramentologiczna myśl Bernarda.....	75
2. Klimat liturgiczny epoki i zakonu z Cîteaux.....	91
3. Główne idee sakramentalne okresu	106

CZEŚĆ DRUGA

ANALIZA TEKSTÓW ŚW. BERNARDA O CHRZCIE I EUCHARYSTII

Rozdział 3

CHRZEST – ŹRÓDŁO RYTUALNE ŻYCIA CHRZEŚCIJAŃSKIEGO	135
--	-----

1. Konieczność sakramentu wiary 139
2. Sakrament sprawiedliwości i zbawienia 176
3. Chrzest w życiu chrześcijańskim 206

Rozdział 4

- EUCHARYSTIA JAKO ŹRÓDŁO OBRZĘDOWE ŻYCIA
DUCHOWEGO I MORALNEGO CHRZEŚCIJAN..... 245**
1. Źródło obrzędowe mocy w drodze 248
 2. Źródło obrzędowe życia odkupionej istoty ludzkiej..... 288
 3. Źródła obrzędowe życia moralnego i społecznego chrześcijan..... 324

CZEŚĆ TRZECIA

OCENA BERNARDOWEJ TEOLOGII CHRZCIELNEJ I EUCHARYSTYCZNEJ ORAZ JEJ AKTUALNEGO ZNACZENIA

Rozdział 5

- JEDNOŚĆ CHRZTU I EUCHARYSTII
Z ŻYCIEM DUCHOWYM I ETYCZNYM CZŁOWIEKA 363**
1. Synteza myśli Bernardowej o Chrzcie i Eucharystii 366
 2. Zarys rozwoju Bernardowych rozważań o Chrzcie i Eucharystii
w dzisiejszych czasach..... 384
- WNIOSKI..... 401**
- BIBLIOGRAFIA..... 413**
- Wydania źródeł..... 413
- Opracowania 416
- INDEKS ODESŁAŃ I ALUZJI BIBLIJNYCH 455**
- INDEKS DZIEŁ ŚW. BERNARDA..... 457**
- INDEKS IMION I NAZW WŁASNYCH..... 465**

WYKAZ SKRÓTÓW

Wykaz skrótów dzieł św. Bernarda

- Abael *Tractatus de erroribus Abaelardi = Ep 190, SBO VIII, s. 17–40.*
- Apol *Apologia ad Guillelmum abbatem, SBO III, s. 81–108.*
- Bapt *Tractatus de Baptismo = Ep 77, SBO VII, s. 184–200.*
- ConsEug *De Consideratione ad Eugenium papam, SBO III, s. 393–493.*
- Dil *Liber de diligendo Deo, SBO III, s. 119–154.*
- Ep *Epistolae, SBO III, s. 1–230; VII, s. 1–402; VIII, s. 239–447; VIII, s. 453–514.*
- Ept Mal *Epitaphium de Sancto Malachia, SBO III, s. 521.*
- Gra *Liber de gratia et libero arbitrio, SBO III, s. 165–203.*
- Hmn Mal *Hymnus de Sancto Malachia, SBO III, s. 525–526.*
- Hum *Liber de gradibus humilitatis et superbiae, SBO III, s. 13–59.*
- Mor *Tractatus de moribus et officio episcoporum = Ep 42, SBO VII, s. 100–131.*
- Of Vict *Officium de Sancto Victore, SBO III, s. 501–508.*
- Par *Parabola, SBO VI/2, s. 261–303.*
- Par An *Parabola, wyd. w: AnCist oraz w: „Cîteaux”.*
- Prol Ant *Prologus in Antiphonarium quod Cistercienses canunt ecclesiae, SBO III, s. 51.*
- I Sent *Sententiarum series prima, SBO VI/2, s. 7–22.*
- II Sent *Sententiarum series secunda, SBO VI/2, s. 23–58.*
- III Sent *Sententiarum series tertia, SBO VI/2, s. 59–255.*
- Ser IV HM *Sermo in feria quarta Hebdomadae Sanctae, SBO V, s. 56–67.*
- Ser VI DpP *Sermones in Dominica sexta post Pentecosten, SBO V, s. 206–213.*
- Ser VII SS *Sermo de septem donis Spiritus Sancti, SBO VI/1, s. 44–55.*
- Ser 1 Nov *Sermones in Dominica in Kalendis Novembris, SBO V, s. 304–326.*
- SerAdv *Sermones in Adventu Domini, SBO IV, s. 161–196.*
- SerAlAdv *Alius Sermo in Adventu Domini, SBO VI/1, s. 9–20.*
- SerAssumpt *Sermones in Assumptione Beatae Mariae, SBO V, s. 228–261.*
- SerCenDom *Sermo in Cena Domini, SBO V, s. 67–72.*

- SerCirc *Sermones in Circumcisione Domini*, SBO IV, s. 273–291.
- SerDed *Sermones in Dedicatione ecclesiae*, SBO V, s. 370–398.
- SerDiv *Sermones de diversis*, SBO VI/1, s. 73–406.
- SerEpi *Sermones in Epiphania Domini*, SBO IV, s. 291–309.
- SerAlEpi *Alius Sermo in Epiphania Domini*, SBO VI/1, s. 21–27.
- SerMart *Sermo in festivitate Sancti Martini episcopi*, SBO V, s. 339–412.
- SerMich *Sermones in commemoratione Sancti Michaelis*, SBO V, s. 294–303.
- SerMiss *Sermones in laudibus Virginis Matris = Homiliae super «Missus est»*, SBO IV, s. 13–58.
- SerNatJBapt *Sermo in Nativitate Sancti Ioannis Baptistae*, SBO V, s. 176–184.
- SerNat *Sermones in Nativitate Domini*, SBO IV, s. 244–270.
- SerNat BMV *Sermo in Nativitate Beatae Mariae*, SBO V, s. 275–288.
- SerOctEpi *Sermo in Octava Epiphaniae*, SBO IV, s. 310–313.
- SerOctPasc *Sermones in Octava Paschae*, SBO V, s. 112–121.
- SerOS *Sermones in festivitate Omnium Sanctorum*, SBO V, s. 327–370.
- SerPalm *Sermones in Ramis Palmarum*, SBO V, s. 42–55.
- SerPasc *Sermones in Resurrectione Domini*, SBO V, s. 73–111.
- SerPent *Sermones in die Pentecostes*, SBO V, s. 160–176.
- SerConvPl *Sermo in conversione Sancti Pauli*, SBO IV, s. 327–334.
- SerPePl *Sermones in sollemnitate apostolorum Petri et Pauli*, SBO V, s. 188–201.
- SerPur *Sermones in Purificatione Sanctae Mariae*, SBO IV, s. 334–344.
- SerQuadr *Sermones in Quadragesima*, SBO IV, s. 353–380.
- SerQH *Sermones in Quadragesima de psalmo «Qui habitat»*, SBO IV, s. 383–492.
- SerSCCant *Sermones super «Cantica Canticorum»*, SBO I, s. 3–255; II, 3–320.
- SerSept *Sermones in Septuagesima*, SBO IV, s. 344–352.
- SerVigAnd *Sermo in Vigilia Sancti Andreae apostoli*, SBO V, s. 423–426.
- SerVigNat *Sermones in Vigilia Nativitatis Domini*, SBO IV, s. 197–244.
- SerVigVi *Sermo in Natali Sancti Victoris*, SBO VI/1, s. 29–37.
- Tpl *Liber ad milites Templi de laude novae militiae*, SBO III, s. 213–239.
- VMal *Vita Sancti Malachiae episcopi*, SBO III, s. 307–378.

Łacińskie cytaty z dzieł świętego Bernarda są oznaczone siglum skrótu, następnie: numer księgi lub dzieła, lub – po przecinku – rozdziału, paragrafu lub części. W nawiasach umieszczone są zawsze trzy znaki liczbowe: pierwszy oznacza numer tomu, drugi – stronę, trzeci – linię. Oznaczenie wersu wskazuje tylko początek sekcji. Konsekwentnie, litera „a” lub „b” wskazuje, zgodnie z kolejnością, pierwszą lub drugą część podziału. Znaki wierszy pochodzą z elektronicznego wydania dzieł świętego Bernarda: CETEDOX, Library of Christian Latin Texts. CLCLT-3. Database for the Western Latin Tradition. First Windows Edition, Turnhout 1996. Na temat pracy CETODOX, zob.: T. STANCANTI, *Nuovi strumenti e metodi della ricerca teologica: le patrologia elettroniche latine. Una valutazione e un confronto*, „Angelicum” 75 (1998), s. 437–455.

Pozostałe skróty zastosowane w książce

AnCist	„Analecta Cisterciensia” (do 1963/1964 ASOC), Roma 1945–
ASOC	„Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis”, Roma 1946— 1963/1964.
CCCM	Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, I–, Turnholti 1966–
CCL	Corpus Christianorum. Series Latina, I–, Turnholti 1953–
ColCist	„Collectanea Cisterciensia. Revue de spiritualité monastique” (do 1964 roku „Collectanea Ordinis Cisterciensium Reformatorum”), Roma 1934/1935– –1945, Westmalle 1946–
CistChr	„Cistercienser Chronik”, Bregenz 1889–
CistSt	„Cistercian Studies. Bulletin of Monastic Spirituality”, Chimay 1966–
Cîteaux	„Cîteaux. Commentarii Cistercienses”, Westmalle 1950–
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, editum consilio et impensis Academiae scientiarum Austriacae, I–, Wien 1866–

- CS 90 ŚW. BERNARD Z CLAIRVAUX, *Commento al salmo 90*, introd., trad. e note di R. SORGIA, Alba 1977.
- DS H. DENZINGER, *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, ed. P. HÜNERMANN, Freiburg 1991³⁷; przekł. wł. (bilingwalny), Bologna 1996².
- GS Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym „Gaudium et Spes”.
- MGH Monumenta Germaniae Historica, Hannover-Leipzig-Berlin 1826–
- MonSt „Monastic Studies”, Pine City, N.Y.-Montréal 1963–
- OpSBern ŚW. BERNARD Z CLAIRVAUX, *Opere di San Bernardo*, I–VI/1–2, a cura di F. GASTALDELLI, Milano 1984–1990.
- PL J.P. MIGNE, *Patrologiae cursus completus. Patrologia Latina*, Parisiis 1841–1855.
- RegBen ŚW. BENEDYKT Z NURSJI, *Reguła*, przekł. A. ŚWIDERKÓWNA, Kraków 2010⁵.
- RivCist „Rivista Cistercense”, Casamari 1984–
- ScC „La Scuola Cattolica. Rivista di scienze religiose”, Milano 1873–
- SBO ŚW. BERNARD Z CLAIRVAUX, *Sancti Bernardi opera omnia*, vol. I–VIII, recensuerunt J. LECLERCQ, H. ROCHAIS, C.H TALBOT, Romae 1957–1977.
- SCC ŚW. BERNARD Z CLAIRVAUX, *Sermoni sul Cantico dei Cantici*, a cura di D. TURCO, Trani 1982.
- SChr Sources Chrétiennes, éd. H. DE LUBAC, J. DANIELOU [et al.], Paris 1941–
- SFM ŚW. BERNARD Z CLAIRVAUX, *Sermoni per le feste della Madonna*, a cura di G. PICASSO, L. SCANU, L. MAGNABOSCO, Milano 1990².
- StMed „Studi Medievali”, Torino 1928–
- StMon „Studia Monastica. Commentarium ad rem monasticam historice investigandam”, Abadia de Montserrat (Barcelona) 1959–
- Tesi di Lione* ASSEMBLEA COMUNE TRA LE CHIESE LUTERANE E RIFORMATE IN FRANCIA, *Tesi di Lione*.
- Wulg. Wulgata
- ŹrMon Źródła Monastyczne, Kraków–Tyniec 1993–

OD AUTORA

Oddając w ręce Czytelnika niniejszą książkę, czynię to zarówno z wielką radością, jak i pewną obawą. Z radością, gdyż na polskim rynku wydawniczym pojawia się nowy tytuł poświęcony myśli świętego opata z Clairvaux, czy szerzej, podejmujący tematykę teologii monastycznej, jakby wciąż zapoznanej w Polsce. Z drugiej jednak strony rodzi się pewna obawa, czy aby praca napisana w 2000 roku, nie stała się już nieaktualna. Uznałem jednak, że ponieważ jej zasadniczy trzon opiera się przede wszystkim na szerokiej i pogłębionej analizie tekstów źródłowych, czyli w tym wypadku pism samego świętego Bernarda, to główny jej walor, a zarazem i przesłanie, pozostają wciąż aktualne. Zdecydowałem się zatem, aby nie dokonywać uzupełnień literatury narosłej po roku 2000. Chciałbym tylko przywołać tu dwa nowsze opracowania, dające przegląd badań nad osobą i myślą świętego Bernarda. Pierwsze to praca znakomitej angielskiej badaczki: G.R. EVANS, *Bernard of Clairvaux*, New York 2000, podejmująca całościowo zagadnienie Bernardowej teologii. Druga zaś książka, *A companion to Bernard of Clairvaux*, ed. by B.P. MCGUIRE, Leiden 2011, to kompleksowe omówienie zarówno Bernarda, jak również i środowiska, w którym działał, z obszernym przeglądem najnowszej literatury. Ich lektura upewniła mnie zresztą, że podjęte przeze mnie zagadnienie sakramentologii w ujęciu świętego Ber-

narda, nie straciło na aktualności. Polski Czytelnik znajdzie również wiele interesujących uwag w ostatnio wydanej monografii: R. TICHY, *Mistyczna historia człowieka według Bernarda z Clairvaux*, Poznań 2011.

Korzystam z okazji, aby podziękować wydawnictwu tynieckiemu, szczególnie zaś br. Michałowi Gronowskiemu OSB za przygotowanie, redakcję i wydanie wersji polskiej. Chciałbym też wspomnieć tu śp. prof. Philipa J. Rosato SJ, promotora pracy doktorskiej na Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie – prawdziwego przyjaciela, dzięki którego uwagom udało mi się pominąć wiele pobocznych, a utrudniających lekturę wątków. Wyrazy wdzięczności składam również Ojcu Profesorowi Andrzejowi Napiórkowskiemu OSPPE, kierownikowi Katedry Eklezjologii Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II, który umożliwia mi zapoznawanie studentów z dorobkiem średniowiecza i zawsze życzliwie patrzy na moje poszukiwania naukowe.

Pozostaje mi życzyć, aby poczynione tu rozważania nad myślą Opata z Clairvaux stały się dla Czytelnika inspiracją do refleksji nad aktualnością przesłania, które święty Bernard wyraził w słowach: *sacramentis ecclesiae communicare...*

Piotr Chojnacki OCist.

WPROWADZENIE

Studia poświęcone refleksji o Bogu oraz relacji pomiędzy Bogiem a człowiekiem nieodzownie prowadzą do rozmyślenia nad rolą obrzędów. Można je w odmienny sposób pojmować, lecz nie da się ich pominąć. Pomiędzy świętymi czynnościami różne kultury i epoki umieszczały rytuały inicjacji. Wiara chrześcijańska charakteryzuje się tym, że w centrum stawia chrzest i Eucharystię. Jeden i ten sam obrzęd, często sprawowany w podobny sposób, jako że identyczny jest przede wszystkim jego rdzeń, stanowiący część naszej rzeczywistości religijnej, pobudzał do wielorakich refleksji. Tak też zrodził się pomysł napisania pracy, która, podejmując temat chrztu i Eucharystii, odwołuje się do twórczości jednego z czołowych reprezentantów tak zwanej teologii monastycznej – świętego Bernarda z Clairvaux (1090–1153). Zyskał on już powszechne uznanie jako autorytet duchowy, zaś od niemal stulecia traktowany jest również jako teolog. Intencją autora niniejszej monografii jest zbadanie, jakie znaczenie mają w życiu chrześcijańskim rytuały inicjacji. Temat wydaje się ważny, nawet jeśli weźmiemy pod uwagę fakt, że w pismach Bernarda przewijają się również inne wątki, którym on sam poświęcił o wiele więcej uwagi.

Książka przedstawia wyniki studiów nad teologią sakramentalną świętego Bernarda z Clairvaux, skupiając się na znaczeniu, które przypisywał on symbolom Kościoła pojmowanym jako fundamenty obrzędowości życia chrze-

ścijańskiego. Takie ujęcie tematu wskazuje, że sakramenty nie będą opisywane jako takie, lecz w relacji do egzystencji chrześcijańskiej, której są źródłami symbolicznymi, a nie tylko noetycznymi (tak jak przepowiadanie czy katechizm). Ponadto, zamiarem autora jest również ukazanie, jak teologia współczesna, która wartościuje zarówno treść, jak i doświadczenie wiary, może z korzyścią dla siebie odczytywać dzieła średniowiecznego doktora Kościoła.

Na sformułowanie tematu pracy składają się dwa ważne momenty: wybór metodologii i określenie treści. Aspekt metodologiczny dotyczy charakteru teologii Bernarda, która nie wpisuje się ściśle w nurt szkolny, czyli scholastyczny. W minionych stuleciach uznawano Bernarda bardziej za mistrza duchowego. W zasadzie dopiero dzięki Étienne'owi Gilsonowi oraz jego uczniowi Jeanowi Leclercqowi zaczęto traktować Bernarda jako teologa. Według Leclercqa teologia monastyczna to myśl i twórczość autorów z tamtego okresu, których nie da się zaklasyfikować jako przedstawicieli rodzącej się wówczas scholastyki. Rozważając naturę teologii monastycznej, należy wyjść od stwierdzenia, że nie sposób analizować pism przedstawiciela tego nurtu traktujących o sakramentach, bez odwołania się do sensu egzystencjalnego tychże dzieł. Ponieważ w omawianym przypadku chodzi o sakramenty inicjacji chrześcijańskiej, należy więc dążyć do podkreślenia ich roli jako źródeł życia świętego i odkupionego. Temat wskazuje jednak na to, że mowa jest o źródłach mających charakter obrzędowy; a to z kolei pozwala sądzić, że Bernard rozumiał życie chrześcijańskie jako o wiele szersze niż to, które podkreśla tylko *fides quae*. Tak więc

ktoś mógłby stwierdzić, że nie zaczyna się ono wraz z sakramentami, to znaczy doświadczeniami symbolicznymi, lecz razem z przyjęciem Słowa Bożego, czyli z wiarą, która musi poprzedzać każdy obrzęd kościelny. W świetle tego spostrzeżenia należy zawrzeć w książce również elementy charakterystyczne dla duchowości i mentalności społecznej epoki, kładących nacisk na *fides qua*.

Wybór tematu wynika z faktu, że aż do chwili obecnej brakowało szczegółowego opracowania na temat chrztu i Eucharystii w myśli świętego Bernarda. Istnieje co prawda rozprawa na temat ogólnego wymiaru teologii sakramentów, autorstwa ojca Bernharda Vošický'ego, obroniona w Instytucie Liturgicznym Ateneum św. Anzelma w Rzymie¹. Jest to jednak praca, która rzuca światło na sposób pojmowania przez Bernarda conceptów *mysterium* i *sacramentum*, a pozostają jeszcze do przeprowadzenia dalsze studia nad poszczególnymi sakramentami. Poza tym napisano stosunkowo niewiele na temat samych sakramentów u Bernarda.

Podjęcie badań nad myślą autora wywodzącego się z nurtu monastycznego, żyjącego w epoce, w której rozdziła się sakramentologia we współczesnym rozumieniu, a jednak akcentującego – w dobie postberengariańskiej teologii eucharystycznej – zarówno *lex credendi*, jak i *lex orandi*, wydaje się zatem dobrze uzasadnione. Autorytet Bernarda był uznawany przez jemu współczesnych, czego dowodzi fakt, że znamienity sakramentolog tamtych cza-

¹ B.J. VOŠICKÝ, *In Liebe heilen. Die Begriffe „sacramentum” und „mysterium” in den Werken Bernhards von Clairvaux*, Heiligenkreuz 1987 (Heiligenkreuzer Studienreihe, 5).

sów, Hugon ze Św. Wiktora, konsultował się z nim właśnie w kwestii chrztu.

Prezentowane studium ma rzecz jasna swe ograniczenia, wynikające przede wszystkim z tego, że pomimo różnych badań poświęconych świętemu Bernardowi, zasadniczy wątek winien koncentrować się na jego myśli teologicznej i odnosić się głównie do aspektów istotnych dla tematu zakreślonego w tytule. Oczywiście książka, będąc z natury swej studium z zakresu teologii dogmatycznej, dotyka również i refleksji historycznej, uzupełniającej zasadniczy temat pracy. Autor jednakże nie zajmuje się rozważaniami na temat sakramentów innych niż chrzest i Eucharystia. Podejmuje natomiast kwestię antropologii Bernarda, odnosząc się do jego interpretacji obrzędów inicjacji. Ograniczenia wynikają także z bogactwa symbolicznego języka w dziełach Opata, które może prowadzić do trudności interpretacyjnych, gdyż nie zawsze jest możliwe precyzyjne oddanie znaczenia danego tekstu. Zresztą wydaje się, że częstym zamiarem Bernarda było przekazanie bardziej skomplikowanej wizji sakramentu, niż wykładni ograniczającej się w prosty sposób do jego struktury poznawczej.

Praca składa się z trzech części, przy czym w każdej z nich zastosowano inną metodologię. W pierwszej użyto metody historyczno-teologicznej, aby zaprezentować walor intelektualny epoki i jego wpływ na teologię Bernarda. Część druga, opisująco-analityczna, usiłuje niejako wciągnąć do dyskusji samego Bernarda, poprzez przedstawienie właściwych fragmentów danego dzieła, które następnie są interpretowane, głównie poprzez odniesienie się do

ustępów zawartych w innych jego pismach. Wydaje się, że jest to jak najbardziej słuszna metoda, zwłaszcza w przypadku tekstów o znaczeniu symbolicznym, których nie sposób objaśnić jednoznacznie, rozważając tylko jeden konkretny fragment. Część trzecia, oceniająco-prognozująca, dokonuje syntezy myśli Bernarda na omawiany temat. Chodzi tu o znalezienie opinii wartościujących, rzucających światło na niektóre z Bernardowych rozważań, które następnie mogłyby zostać rozwinięte celem wzbogacenia obecnej odnowy teologicznej.

Rozdział pierwszy zaczyna się od prezentacji panoramy mentalności społecznej i duchowej epoki. Taka refleksja jest nieodzowna do właściwego zrozumienia dzieł Bernarda z Clairvaux. Różne przemiany, które wówczas się dokonywały, zostały ukazane tak, aby wskazać fundament, na którym zrodziła się jego myśl. Ponadto, nie jest możliwe odczytanie myśli Bernarda w oderwaniu od szerszego kontekstu monastycyzmu jego czasów i zachodzących w nim reform, zwłaszcza że on sam był jednym z głównych propagatorów owych przemian.

Trzeci element to problem Bernarda jako autora, postrzeganego przez pryzmat jego zainteresowań literaturą klasyczną i dziełami Ojców oraz metodami, które wykorzystywał w swej twórczości. Należy wreszcie przyjrzeć się naturze konfliktu doktrynalnego, jaki powstał pomiędzy Bernardem i Abelardem.

W rozdziale drugim, przechodząc od środowiska społecznego i teologicznego przedstawionego w rozdziale pierwszym, podjęta zostaje myśl liturgiczna i sakramentalna epoki. Autor analizuje model życia liturgicznego

zapropionowanego w *Regule*, zarysowując jednocześnie cechy charakterystyczne kontekstu liturgii XII stulecia, mianowicie rozwój teologii oraz religijności eucharystycznej, zwłaszcza w odniesieniu do realnej obecności Pana w Eucharystii. Kolejne podejmowane wątki to formy życia cystersów oraz ich poglądy wobec zainicjowanej przez nich reformy liturgicznej, czy także rola, którą Bernard odegrał w tym procesie. Ostatni punkt ma za zadanie syntetyczne ujęcie średniowiecznej doktryny sakramentalnej, poczynając od objaśnienia jej dwóch nurtów: dialektyki i symboliki. Rozdział kończy zarysowanie dyskusji wokół Eucharystii i sakramentów w ogólności.

Część druga – analityczna – składa się z dwóch rozdziałów, w których omawiane jest podejście opata z Clairvaux do chrztu i Eucharystii. Chcąc zrozumieć jego koncepcję chrztu, należy prześledzić historię zbawienia, zaczynając od analizy kondycji ludzkiej przed poznaniem sakramentu (zarówno przez ludzkość, jak i przez konkretną jednostkę), przez przebieg i konsekwencje tego obrzędu, aż po prowadzenie życia chrześcijańskiego w świetle sakramentu. Aby osiągnąć ten cel, należy jednak zachować pewną metodologiczną elastyczność. Część pierwsza rozdziału trzeciego rozpatruje aspekty antropologiczne poprzedzające ustanowienie sakramentu, obowiązek poddania się obrzędowi oraz rolę wiary na tym etapie. Część druga koncentruje się na chrzcie Jezusa w Jordanie i powiązaniu tego z symbolicznym aktem chrześcijańskim. Należy również ukazać znaczenie tego oczyszczającego obrzędu w soteriologii świętego Bernarda tak, aby na koniec zrozumieć jego odwołania do przebiegu sakramentu. Natomiast w czę-

ści trzeciej autor, odwołując się do wzmiankowanych już spostrzeżeń antropologicznych, chce ustalić sposób, w jaki Bernard odczytywał życie chrześcijańskie w świetle sakramentu inicjacji. Należy przy tym wziąć pod uwagę Bernardowe rozumienie powołania chrześcijańskiego, włączając w to powołanie monastyczne wraz ze wszystkimi tego konsekwencjami.

Kolejny rozdział – czwarty – poświęcony jest Eucharystii. Zadaniem pierwszej jego części jest analiza, która wydaje się możliwa do przeprowadzenia zgodnie z klasyczną wizją teologiczną, zakładającą postrzeganie Eucharystii jako posiłku – wieczerzy. Supozycję tę potwierdza część druga na temat ofiarnego charakteru Mszy. W trzeciej natomiast próbuje się uchwycić związek zachodzący pomiędzy Eucharystią a życiem chrześcijańskim w jego aspekcie eklezjalnym. Poszczególne etapy analizy są rozdzielone: pierwszy jest poświęcony w przeważającej części lekturze dzieł Bernarda w ich ujęciu egzystencjalnym, symbolicznym i pneumatologicznym; kolejny przedstawia koncepcję ofiary wprowadzoną przez Bernarda oraz jego perspektywę ontologiczną realnej obecności w dobie postberengariańskiej; trzeci zaś odzwierciedla nierozdzielność relacji pomiędzy sakramentem i życiem ludzkim. Relacja ta nabiera znaczenia, gdy podkreśla wartość służby ubogim. Można zresztą dodać, że dobór takiej tematyki nie zaskakuje, wszak mowa jest o pismach autora wiązanych z modelem egzystencjalnym.

Zarysowane wyżej wątki zostają w części trzeciej książki uwieńczone syntezą o charakterze oceniająco-prognozującym. Rozdział piąty, który kończy część trze-

cią i jednocześnie całą monografię, zawiera całościową perspektywę obu sakramentów w myśli Bernarda. Przebiega ona w sposób niezależny od jego głównych zainteresowań egzystencjalnych, charakteryzujących się położeniem większego akcentu na *fides qua* niż na *fides quae*, i pragnieniem, aby połączyć liturgię z życiem chrześcijańskim w ogóle, a klasztorным w szczególności. A zatem konieczne staje się zrozumienie związku zarysowanego przez Bernarda pomiędzy konkretnym obrzędem a relacją wiernych z Bogiem i Jego najbliższymi. Cały rozdział końcowy, zbierając wyniki przeprowadzonych rozważań, pragnie ukazać te intuicje Bernarda, które mogłyby być użyteczne dla dzisiejszej odnowy teologicznej. Nie negując bynajmniej przejrzystości noetycznej i struktury logicznej scholastycznego punktu widzenia – przeciwko któremu Bernard w pewnym sensie występował – autor uważa za właściwe osadzić współczesną sakramentologię w źródłach biblijnych, patrystycznych i liturgicznych, zwłaszcza gdy są one relewantne z aktualnymi zagadnieniami duchowymi i społecznymi. Święty Bernard postępował zgodnie z metodą, która nie próbowała sztywno strukturyzować sakramentologii, lecz osadzała ją w teologii *lex orandi*, stosownie do doświadczenia osobistego i wspólnotowego osób wierzących ówczesnej epoki.